

Черненко Г. А., д. філол. н., доц.
Інститут філології КНУ ім. Тараса Шевченка

РЕЦЕНЗІЯ

на монографію **О. В. Халіман**

«Грамматика оцінки: морфологічні категорії української мови»
(Харків: Майдан, 2019. 458 с.)

Монографія «Грамматика оцінки: морфологічні категорії української мови» О. В. Халіман належить до тих праць, які разом із працями О. Бондарко, Т. Космеди, В. Лопатіна, Т. Рязанцевої та ін. закладають підґрунтя нового напрямку мовознавства, пов'язаного з вивченням граматичних засобів вираження оцінних смислів. Можна стверджувати, що авторка виробила методологічні засади цього напрямку, простежила історію його становлення, окреслила межі термінополя, урешті — успішно апробувала, пропонуючи масштабний опис структур, у межах яких іменні та дієслівні граматичні значення набувають оцінного забарвлення.

Під обкладинкою цієї монографії уперше в українській лінгвістиці було зібрано, систематизовано, узагальнено й інтерпретовано розмаїття морфологічних ресурсів мови, здатних функціонувати в ролі аксіологем — мовних одиниць із оцінним значенням. Якщо раніше в наукових працях ми могли спостерігати окремі зауваги щодо здатності граматичних значень брати участь у породженні й вираженні аксіологічних смислів, то в поданій монографії знаходимо цілісну картину оцінного потенціалу морфологічної системи української мови.

За визначенням авторки, об'єктом її дослідження став «арсенал граматичних засобів моделювання оцінних значень з урахуванням їхніх прагматичних характеристик» (с. 17); предметом — «морфологія оцінки: морфологічні засоби вираження аксіологічних смислів в українському мовному просторі — типові моделі й форми» (с. 17). О. Халіман крок за кроком реалізувала свою мету — «виокремити й схарактеризувати механізми моделювання оцінки на основі актуалізації іменних і дієслівних морфологічних засобів

у сучасній українській мові з урахуванням мовної спроможності українців, їхньої лінгвокреативності» (с. 17).

Актуальність дослідження зумовлено очевидною необхідністю розширити дослідницьку ділянку, охоплену лінгвоаксіологією, й вивчити виражальні можливості морфологічних форм та синтаксичних конструкцій в аспекті аксіології. Ідеться також про тенденції в царині граматики до зміни традицій структурного опису зорієнтованістю на дослідження функціональної ролі граматичних засобів — їхньої здатності передавати той чи той смисл, виконувати певні комунікативно-прагматичні функції.

Серед методів, якими п. Халіман послуговувалася для досягнення своєї мети, сама авторка називає такі: методи спостереження, індукції та дедукції, аналізу й синтезу, формалізації, моделювання, структурний метод, опозиційний аналіз, дистрибутивний аналіз, трансформаційний аналіз, компонентний аналіз, контекстуально-інтерпретаційний і прагматичний аналіз, діалогічна інтерпретація тексту, дискурс-аналіз, конструктивний метод, описовий метод, методи вибірки й випадкового вибору, метод кількісного аналізу. Цей перелік можна було би доповнити методом динамічного моделювання, тобто моделювання процесів породження — тексту, значень, слів, який розвивали й застосовували І. Мельчук, Л. Кудрявцева та ін. У цьому разі йдеться про породження оцінних значень у певних граматичних форм унаслідок граматичних транспозицій.

Серед текстів, з яких О. Халіман робить вибірку матеріалу, — художні твори й епістолярна спадщина українських письменників кінця XVIII — початку XXI століть, етнографічні матеріали, публіцистичні тексти, соцмережа Facebook, інтернет-форуми та сучасне розмовне мовлення (диктофонні записи). Те, що матеріалом дослідження стали тексти не лише останніх десятиліть, а кількох століть, може слугувати підтвердженням сталості описаних структур та механізмів.

Монографія складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку скорочень та додатків. Цінним складником роботи, що піднімає її на якісно високий академічний рівень, є предметний покажчик термінів лінгвоаксіології та покажчик використаних імен.

У вступі чітко окреслено актуальність, мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, його новизну й теоретичну цінність.

У першому розділі «ГраMATика оцінки. Методологія дослідження та його термінологічний інструментарій: проєкція на морфологічні ресурси мови» авторка закладає теоретичне підґрунтя дослідження, пропонуючи огляд праць, у яких у той чи той спосіб ідеться про граматичні засоби вираження оцінного значення. Вибудовуючи методологічні підвалини розвідки, О. Халіман спирається на праці В. фон Гумбольдта та О. Потебні. Зв'язок положень морфології оцінки з ідеями цих учених дозволяє поставити в центр уваги креативний потенціал мови (с. 72–73): її здатність бути гнучкою і змінною, коли йдеться про співвідношення форми й змісту. У цьому контексті авторка розглядає механізми вираження оцінних значень через граматичні форми: «...породження оцінних значень як вторинних за участю граматичних засобів характеризує мову не лише як статичну систему, а сприяє виявленню її потенційної креативної спроможності» (с. 73). Під кутом зору нормативного структурного підходу такі конструкції можуть сприйматися як девіації. Між тим, функційний, комунікативно-дискурсивний підхід дає змогу стверджувати їхню конвенційність, тобто доволі узгоджене сприйняття різними мовцями (с. 78). Закономірно звучить висновок про потребу в «кодіфікації відповідних тенденцій у граMATиках української мови» (с. 368). До цього часу лише семантичні аномалії розглядалися як такі, що можуть толеруватися узусом (Ю. Апресян, Т. Шмельова та ін.). Це дослідження дає вагомий підстави подивитися під тим самим кутом зору на аномалії граматичні.

Через концепт КРЕАТИВНІСТЬ структури, описувані О. В. Халіман, пов'язуються з теорією мовної гри. У результаті вони отримують назву «граматичні іґреми», хоча не кожна така іґрема має оцінне значення.

Окреслюючи риси термінополя граMATики оцінки, до якого авторка зараховує близько 300 термінів (с. 90), О. В. Халіман вводить до нього й усталені терміни суміжних розділів лінґвістики (комунікативної, когнітивної, праґмалінґвістики, літературознавства тощо), і нові специфічні терміни: *граMATика оцінки*, *граMATикалізація оцінки* тощо.

Звертає на себе увагу та частина 1-го розділу, що присвячена зв'язку оцінності з лінґвофілософськими категоріями, насамперед з тими, що лежать в основі граматичних значень — квантитативності, темпоральності, гендерної опозиції, категорії інтимізації

тощо (с. 52–70). Такий аналіз дає змогу розкрити когнітивну проєкцію дослідження. Саме тут знаходиться відповідь на питання, чому взагалі стає можливою граматикування оцінки. Саме ці зв'язки є присутнім поясненням усіх процесів і механізмів, описаних у монографії.

Зіставляючи оцінні граматичні ігрові з деякими видами тропів (літотою, гіперболою, іронією тощо), авторка висвітлює ту ділянку морфології оцінки, яка перетинається зі стилістикою, риторикою та літературознавством (с. 93–104). Урешті, комунікативно-прагматичні аспекти розкриваються в підрозділі, присвяченому реалізації оцінних граматичних ігор у позитивно оцінних та негативно оцінних мовленнєвих жанрах (с. 104–113). Отже, логічним є кінцеве для цього розділу твердження О. Халіман про інтердисциплінарний характер граматикування оцінки (с. 113).

У другому розділі «Грамматичні категорії іменних частин мови у фокусі граматикування оцінки» проаналізовано участь граматичних категорій роду, числа, відмінка (іменників, прикметників, числівників, займенників, дієслів) та ступенів порівняння (прикметників, займенників, числівників, прислівників) у творенні оцінних значень.

Загальновідомим положенням лінгвогендерології є теза про негативну оцінність номінацій жіночого роду на позначення осіб чоловічої статі. О. Халіман систематизує й пропонує ширший спектр граматичних аксіологем, побудованих на транспозиціях такого типу: це й форми чоловічого роду на позначення жінки з негативною оцінкою — *гренадер у спідниці* (с. 135), і пестливе вживання жіночих імен у формі чоловічого роду, наприклад *Юльчик, Дусик* (с. 132).

Розглядаючи відмінкові форми як основу для породження оцінних смислів, авторка виокремлює кілька моделей таких транспозицій, при цьому особливу увагу відводячи стилізації ненормативного мовлення — творенню ігрової маски малокультурного простачка (с. 220), наприклад: «*В руки взяв свого тромбона // Чи віолончелю*» (П. Глазовий) (с. 215). Хоча в такому разі, можливо, оцінності набуває не відмінкова транспозиція, а ненормативність як така, що може виявлятися у будь-якій граматичній девіації.

Важливою, на нашу думку, є заувага щодо відсутності однозначних оцінних конотацій у відмінкових форм невідмінюваних

іменників (*пальта, метра*), що є свідченням спірного питання про історично змінну норму формотворення таких слів (с. 221).

Третій розділ «Дієслівні граматичні категорії у фокусі граматики оцінки» присвячено транспозиційним можливостям граматичних значень виду, часу, особи, способу. Зв'язок активного / пасивного стану з перехідністю / неперехідністю, зворотністю та безособовістю розглянуто з точки зору оцінного потенціалу. Особливо в аспекті аксіології проаналізовано форми інфінітиву.

У частині проаналізованих структур ідеться про різний ступінь категоричності імперативних форм, який О. Халіман пов'язує з категорією оцінки, або ж про емоційно-експресивні забарвлення часових транспозицій, особливо в межах фразеологізованих структур: «*отак і роби добро*», «*поговори мені тут*» тощо. Авторка відзначає більшу категоричність доконаного виду, коли йдеться про імперативні форми (с. 244); пейоративні відтінки вживання минулого часу замість теперішнього (с. 279) чи майбутнього (с. 286), минулого часу доконаного виду для позначення майбутнього через неприродно швидкий перебіг подій, що часто породжує негативний відтінок (с. 284).

Додатки А та Б знайомлять нас із частотністю моделей аксіологічно забарвленої транспозиції відповідно іменних та дієслівних категорій.

Дослідження О. В. Халіман вирізняється ґрунтовністю. Його теоретична значущість безсумнівна так само, як і перспективи практичного застосування. Однак хотілося б звернути увагу на деякі дискусійні твердження, що завжди наявні в наукових розвідках, автор яких вступає в нову царину.

У деяких прикладах, наведених у монографії, граматичні, лексичні й синтаксичні засоби вираження оцінного значення настільки пов'язані між собою, що деколи виникає питання, чи дійсно оцінку виражено через транспозицію граматичної форми, чи вирішальну роль все ж таки відіграють лексичні засоби, а ресурси граматики лише посилюють експресивність? Тим більш, що сама авторка, аналізуючи певні приклади, пише про емоційність та експресивність, але не про оцінність. На нашу думку, дати чіткіше уявлення про співвідношення оцінного значення й саме морфологічних форм його вираження міг би допомогти контекстуальний експеримент (Е. Столярова), про який згадано в монографії (с. 206). Під-

ставляючи інші, нейтрально оцінні лексеми, виводячи конструкції за межі контексту, використовуючи діагностичні оператори «погано» / «добре», можна переконливіше довести оцінну функцію деяких грамагічних форм. Так само міг би стати в пригоді контрастивний аналіз та експеримент зі створенням за цією моделлю інших висловлювань. Наприклад, описуючи теперішній час емоційної актуалізації, дисертантка стверджує, що він слугує вираженню негативної оцінки: «*Уявіть собі, яке підле, ну хіба ж справді не підступне сотворіння? Ми йому доручили упорядкувати наш архів снів, і що ж він робить!*» (Е. Андіївська). Але за цією ж моделлю можна спродувати й позитивно оцінне висловлювання: «*Уявіть собі! Я сиділа й думала, що ніхто вже мене не привітає сьогодні, і тут він приходить із величезним букетом квітів!*». Зіставлення з прикладами, наведеними О. Халіман, дають підстави вважати, що саме створення емоційно-експресивного забарвлення є функцією такої транспозиції. Аксиологічне значення передається шляхом лексичного наповнення конструкції: *підле, підступне створіння* — в одному випадку, *приходить із букетом квітів* — в іншому.

Те саме стосується й дієслова минулого часу, ужитого в значенні майбутнього (с. 284–286), пор.: «*Ми пропали!*», яке дає підстави авторці стверджувати, що така транспозиція виражає негативну оцінку, і «*Вітаю! Ти набрала стільки балів за ЗНО, що вважай вже вступила туди, куди хочеш*». Речення породжене за цією ж моделлю, але з позитивно оцінним значенням.

Подібні уточнення можна робити й щодо деяких іменних категорій. Приклади вживання середнього роду в значенні чоловічого, який дисертантка також вважає засобом вираження негативної оцінки (с. 157), в іншому контексті можна було би інтерпретувати і як позитивно оцінні. Наприклад, «*мобло – ‘зневажливо про мобільний телефон’: Вся сцена, похапцем зафіксована на чисть корпоративне мобло...*» (С. Жадан); *мовознайко – зневажливо до мовознавець, лжемовознавець: Цей, з дозволу сказати, мовознайко-конфліктолог початку ХХ століття*» (с. 157). Між тим, лексема *мобло* може бути охарактеризована як експресивна, сленгова, але не обов'язково негативно оцінна: «*Я своє старе мобло люблю. Звик до нього*». Щодо неологізму *мовознайко*, то цілком можливо сконструювати контекст, у якому він також набуде позитивної оцінки: «*Мій любий мовознайко*» (про дитину чи кохану людину).

Зауважимо, однак, що, зважаючи на синкретизм української мови, деколи дійсно непросто розмежувати граматичні та лексичні засоби вираження значень.

У монографії задекларовано, що дослідження виконано в парадигмах функційної граматики, лінгвоаксіології, комунікативно-дискурсивної методології. На нашу думку, праця могла би лише виграти, якби до опису механізмів породження оцінних значень та аналізу прикладів ширше були залучені напрацювання в царині семантики оцінки. Передусім маємо на увазі моделі класичної оцінної структури, варіант якої запропоновано й у монографії «Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки» наукового консультанта дисертантки — проф. Т. Космеди (2000 р). Виокремлення з граматики залучених аксіологем таких структурних конститuentів, як об'єкт оцінки, критерій оцінки, поглибило би уявлення про морфологію оцінки й відповідні процеси; можливо, дало би змогу чіткіше розмежувати оцінні та емоційно-експресивні значення. Так, при описі імперативних конструкцій авторка зазначає негативну, категоричну тональність деяких транспонованих форм наказового способу дієслів. Зрозуміло, що об'єктом оцінки є адресат звернення. Але за яким критерієм дається ця негативна оцінка? Саме тут стала би в пригоді структура мовної оцінки як опірної модель.

Ці зауваги, однак, жодним чином не применшують цінність наукової розвідки, здійсненої О. Халіман. Завдяки їй лінгвістика отримала методологічну основу для виокремлення граматичних засобів вираження оцінних смислів, а відтак і можливість констатувати факт започаткування морфології оцінки як наукового напрямку.

Практичне втілення результати дослідження можуть знайти в лексикографічній практиці. Ця праця може стати основою для каталогу засобів вираження аксіологічних значень. Зафіксовані спостереження за деякими формами й конструкціями вдало доповнять тлумачні словники, особливо в тому, що стосується фразеологічно зв'язаних значень. До опису конкретних структур, наведених у монографії, так само, як до загальних положень щодо оцінності різних граматичних форм, можна аргументовано апелювати під час здійснення лінгвістичної експертизи на предмет наявності оцінки в суперечливих текстах. І, безперечно, теоретичні положення й висновки дослідження мають звучати в курсах з граматики, семанти-

ки, стилістики, спецкурсах з лінгвоаксіології тощо, розширюючи уявлення про репертуар мовних засобів передачі оцінних значень та про спектр функцій граматичних, зокрема морфологічних форм і категорій.

*Chernenko H. A., Dr. Hab., Associated Prof.
Institute of Philology, Taras Shevchenko National University
of Kyiv*

**PUBLICATION REVIEW: O. V. HALIMAN
«GRAMMAR OF EVALUATION: MORPHOLOGICAL
CATEGORIES OF THE UKRAINIAN LANGUAGE»
(KHARKIV: MAIDAN, 2019. 458 S.)**